

ԳՐԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐ

II*)

Տ Ի Կ Ի Ն Ս Ր Բ ՈՒ Հ Ի Տ Ի Ի Ս Ս Բ

Այդպիսիներից մէկն էր տիկին Տիւսար։
Նա ծնունդ է Կ. Պօլսում 1841 թուականին։ Շրջանը, ուր
նա աշխարհ տեսաւ, այն իսկ օտարացող և օտարացնող շրջանն
էր, որ յիշեցինք վերևում։ Դա Կ. Պօլսի՝ այսպէս անուանուած
բարձր շրջանն էր, մի միջնաւայր, ուր ամեն ջանք գործ էր
դրւում եւրոպականանալու համար և ուր մայրենի լեզուն արհա-
մարուած ու մոռացուած էր։ Չը կայ, կարծեմ, մի այլ ազգ
աշխարհի վրայ, որ հայի չափ ընդունակ ու զիւրաթեք լինի
օտարներից ընդօրինակելու մէջ, որ այնքան թշնամի լինի իր
մայրենի լեզուին։ Եթէ կոպիտ թաթարերէնը, չեքքէղերէնը,
քրդերէնը կարող եղան հային իսպառ մոռացնել տալ իր մայրե-
նի լեզուն, ինչ կասկած կարող է լինել որ ֆրանսերէնի պէս
մի գեղեցիկ, հարուստ լեզու պիտի միանգամայն դուրս հալա-
ծէր հայերէնը եւրոպականացող բարձր շրջաններից։

Սրբունին մեծանում էր մի այդպիսի շրջանում։ Նա սովո-
րեց ֆրանսերէն, իտալերէն, յունարէն լեզուները, բայց հայե-
րէնի վերաբերմամբ ոչ միայն անտարբեր էր, այլ և առող,
հեզնող։ Երբ նրա մօտ խօսում էին հայերէնի մասին, նա սկը-
սում էր ծաղրել այդ լեզուի կոպտութիւնը, արտասանելով
«ուղղղղկան, սեռռռկան» բառերը **):

Բայց Սրբունու մայրը, տիկին Նազլը վահանեան, Կ. Պօլ-
սի ամենահամակրելի հայուհիներից մէկն էր։ Անցեալ անգամ,

*) ՑԽՍ «Մուրճ» № 6.

**) Սրբունի Երեցեան—«Իմ ծանօթութիւնը Պէշիկթաշլեանի հետ»,
«Փորձ» հանդէս, 1876, № 2, էր. 194.

Մատթէոս Մամուրեանին նուիրած յօդուածում, մենք մանրամասն խօսեցինք այն վերանորոգչական եռանդուն շարժման մասին, որ սկսուեց թիւրքահայերի մէջ անցեալ տարի քառասնական թուականներէց: Մի և նոյնը այստեղ կրկնելու կարիք չը կայ, Կ'ասենք միայն որ ոգևորութեան, տաք գործունէութեան այն ժամանակներում հայ կիներն էլ իր համեստ բաժինը մտցրեց ազգային առաջադիմութեան գործի մէջ: Տիկին Վահանեան նուիրուեց իր սեռի կրթութեան գաղափարին. Օրթադիւղի Հոփիսիմեան վարժարանի հիմնադիրը դարձաւ (1859) և երկար ժամանակ եռանդով վարում էր այդ դպրոցի խնամակալունէութեամբ: Իբրև մի պարտաճանաչ հայունի և բարեկիրթ մայր, տիկին Նազլըն առանձին հոգս էր տանում Սրբունու կրթութեան մասին, ղեկավարում էր նրան երիտասարդական տարիներում, ցոյց էր տալիս աշխարհի չարն ու բարին: Սրբունին էլ մօտ էր Հոփիսիմեան վարժարանի գործերին: Բայց օտարացող շրջանի ազդեցութիւնը կը չէղքացնէր մօր բոլոր ջանքերը և հայերէն լեզուն «ուղղղղկան» կը մնար օրիորդի համար, եթէ ճակատագիրը չը ծանօթացնէր նրան Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի հետ:

Ահա մի խոշոր, երախտաւոր դէմք, թիւրքահայերի ազգային վերածնութեան շրջանի զարդերից մէկը: Պէշիկթաշլեանին մենք ճանաչում ենք իբրև զգայուն, տաղանդաւոր բանաստեղծի: Բայց նա մի հպարտ պարնասական չէր, որի համար ամբողջը, նրա կեանքը, նրա ցաւերը անհասկանալի, դատարկ բաներ են: Պէշիկթաշլեան մի հասարակական գործիչ էր, այդ բառի ամենագեղեցիկ մտքով: Նրա քնարը երգում էր հայրենիքի սէր, կոյսի սէր, տխուր զգացմունքներ, եղբայրութիւն. և նա ինքն առաջինն էր, որ իր անձնական օրինակով ցոյց էր տալիս թէ ինչ են ասում իր երգերը: Նա դերասանութիւն էր անում՝ հայկական բեմը մի մշտական, առաջակարգ հիմնարկութիւն դարձնելու համար. նա ուսուցիչ էր և հայերէնի դասն էր պաշտպանում Կ. Պօլսի բարձր շրջաններում, օտարամոլութեան այդ որջերում: Ինքը կաթողիկ, նա քարոզում էր սէր և եղբայրութիւն դաւանութիւններով բաժանուած հայերի մէջ: Դա մի լուսաթափախ միտք էր, մի վերին աստիճանի ազնիւ մարդ, սիրուն երգերի մէջ ձուլուած մի բանաստեղծ, որ ամեն տեղ հրաշալի տպաւորութիւն էր թողնում և իբրև մարդ, իբրև հասարակութեան անդամ:

Օրիորդ Սրբունին ծանօթանում է այդ բիւրեղեղեայ սրտի հետ, գրաւում է նրա խօսքով, նրա երգերով և հասկանում է որ իր մայրենի լեզուն «ուղղղղկան» չէ, այլ մի կենդանի լե-

զու, որ ունի իր հմայքները, իր նրբութիւնները, իր բանաստեղծութիւնը: Եւ նա աշխակերտում է Պէշիկթաշլեանին, սիրով ուսումնասիրում է հայերէնը և այնքան հիմնաւոր կերպով որ մեծ հմտութիւն է ցոյց տալիս նոյն իսկ գրաբարի մէջ:

Պէշիկթաշլեանը օրիորդ Սրբուհու նման շատ աշակերտութիւններ ունէր: Բայց զրանցից ամեն մէկը Սրբուհի չէր: Բանաստեղծի հոգին խոր արձագանք է գտնում օրիորդի սրտի մէջ, տաքացնում, կենդանութեան է հրաւիրում այնտեղ թաղնուած ծիւերը, հաղորդում է նրան իր, երազող, մեղամաղձոտ տրամադրութիւնը, իր քնքոյշ թախիծը: Մայրենի լեզուն դառնում է Սրբուհու սրտի թարգման: Նա էլ բանաստեղծ է և իր ուսուցչի նման բանաստեղծ: Աշակերտուհու և ուսուցչի գրուածքների մէջ մենք գտնում ենք շատ հարազատ, միանման դժեք. նոյն լեզուն, նոյն շէշտերը, նոյն տրամադրութիւնը:

Եւ այդ խոր ազդեցութիւնը միանգամայն հասկանալի և բնական է երևում, երբ մենք աչքի առջև ենք առնում բանաստեղծի և նրա աշակերտուհու մէջ եղած յարաբերութիւնները: Սրբուհու համար Պէշիկթաշլեանը մի վարձկան ուսուցիչ չէր, այլ մօտիկ բարեկամ. նա երկրպագում էր իր այդ ուսուցչին: Պէշիկթաշլեանը թոքախտ ունէր, որ կամայ-կամայ տանում էր նրան դէպի գերեզման: Երբ հիւանդութիւնը սաստկացաւ, օրիորդ Սրբուհին էր, որ անձնուիրաբար ծառայում էր այդ մեռնակ, աղքատ մարդուն: «Օրիորդ Սրբուհի Վահանեանը—ասում է տ. Երիցեան—իր յարգած դասատուին երախտագիտութիւն յայտնելու համար, իրան սրբազան պարտականութիւն էր համարում օրը մէկ կամ երկու անգամ գնալ նրա մօտը նստել, դեղը իր ժամանակին տալ, բժիշկներին պատասխանել, հիւանդին սփոփեցնել իր զուարթ և սուր խօսակցութեամբ կամ նրա սիրած հեղինակների գրուածքները կարդալով ժամանակ անց կացնել տալ»:

Բայց Վահանեան ընտանիքի խնամատարութիւնը չը կարողացաւ ազատել բանաստեղծին սոսկալի հիւանդութեան ճանկերից: Պէշիկթաշլեան վախճանուեց 1868-ին: Օրիորդ Սրբուհին ողբաց այդ մահը մի ոտսնաւորի մէջ, որ տպագրուած է Պէշիկթաշլեանի հեղինակութիւնների ժողովածուի մէջ: Տարիներ անցան, Սրբուհին ամուսնացաւ, բայց իր հոշակաւոր ուսուցչի երախտագէտ երկրպագուն մնաց: Ահա ինչ էր գրում նա 1880 թուականին.

Յետոյ Մեծն Պէշիկթաշլեան, որ իւր կարճատե կեանքն ազգային լառջադիմութեան նուիրեց, աշխարհաբարին մասնաւոր կերպարանք մը տուաւ իւր ոճոյն զարմանալի գեղեցկութեամբ և թատերական երկա-

սիրութեամբբը: Մերթ ի լուր իւր փանդաւն մեր վաղեմի քաջներ իւրեանց պատանքը թօթափելով՝ թատերարեւմէն կու գալին ճառել անցեալ փառքը և տխուր արկածները հայրենեաց. մերթ իւր մեղամաղճոտ քնարը կողբար կողկողազին ի վերայ շիրմաց իւր սիրելեաց. իւր մեղեղիք տխուր էր լալնժամ իբրև զկոծ մօր լուսահատ որ կ'ողբայ իւր մանկան թափուր թրլանին վրայ: Եւ մերթ իւր խեղացեալ հոգին կ'երգէր անոյշ իբրև գարնանային սոխակը: Հալերը լսեցին սրտագին ձայնը. Պէշիքթաշլեանի և սքանչացան. սպրդեցաւ նա իւրեանց հոգւոյն մէջ և տիրապետեց լիազօր: Ազգասիրութեան հուրը զօրաւոր շնչովն արծարծեց Պէշիկթաշլեան. Հայոց մէջ նոր յառաջադիմութեան շարժում մը պատճառեց. լռեցուց մախանքն ու ատելութիւնը, սրտերը միացուց և բերանները „եղբայր եմք մեք“ զուարթալին ձայնեցին: Այնպիսի հոգիներ կան, որոնք ծնած են սրտին լեզուն խօսելու համար. նոցա բառերն անմահ են, որովհետև սրտերուն մէջ քանդակեալ են, և Պէշիքթաշլեանը ի նոցանէ էր. իւր երգը ամեն մարդ երգեց, և իւր լեզուն ամեն մարդ սիրեց *):

Այսպէս էր հասկանում Սրբունին իր ուսուցչին: Հարկաւոր է աչքի առաջ ունենալ այս վկայութիւնը, որովհետև ինքը, Սրբունին էլ այդպէս էր հասկանում գեղարուեստը, ինքն էլ մի մեղամաղճոտ, թախծալից գրող էր:

Մինչև գրական ասպարէզ դուրս գալը, Պէշիկթաշլեանի աշակերտունին նուիրուած էր կրթական գործին: Հոփսիսման վարժարանը, իր մօր ջանքերի պտուղը, այն տեղն էր, ուր նա գտնում էր գործունէութեան լայն ասպարէզ: Վարժարանի վարչութեան ատենադպրի պաշտօն էր վարում. յետոյ, երբ Հոփսիսման վարժարանը աւարտած մի քանի կանայք հիմնեցին «Դպրոցատէր Հայունհայ» ընկերութիւնը, նա դարձաւ այդ ընկերութեան եռանդուն ղեկավարներէից մէկը:

Պէշիկթաշլեանի դպրոցը, ժամանակի հոսանքները, ստացած կրթութիւնը դեռ բաւական չէին որ Սրբունուն մղէին դէպի գրականութիւն: Հարկաւոր էր և մի այլ նպաստաւոր հանգամանք: Այդ հանգամանքը նրա համար ամուսնութիւնն էր: 1871 թուականին օրիորդ Սրբունին ամուսնանում է Փրանսիացի երաժշտագէտ Տիւսաբի հետ: Ամուսնական յարկի տակ տիկինը գտնում է գրականագէտ դառնալու համար խրախոյանք, ազատութիւն: Գոնէ նա ինքը այդպէս է վկայում իր «Մայտա» վէպի առաջաբանի մէջ:

„Պէշապէս հասաւ այն օրը լորում բաղդակից եղաւ ինձ գեղարուեստի զաւակ մի, այսինքն անհունութեան զաւակ՝ զի գեղարուեստն անծիրն է: Ներդաշնակութեան աշխարհներու մէջ ազատօրէն դեգերող ճշիւ միտքը բնականապէս սահմանափակ միջավայրերու և նախապաշարմանց թշնամին ըլլալով, ազատ թողուց զիս մտածելու և բողոքելու: Այսօր հրապարակաւ երախտագիտութեանս տուրքը կը մատուցանեմ Ամուսնոյս,

*) „Աշխարհաբար Հայ Լեզուն“, Կ. Պօլիս, 1880, էր. 10:

հոգուս պէտքը հասկցած, քաջալերած և կերպով մի Մօրս ընթացքը շարունակած ըլլալուն համար՝...

Ստաջին գրական աշխատութիւնը, որ լոյս հանեց Սրբուհի Տիւսար, մի փոքրիկ բրօշիւր է, «Աշխարհաբար Հայ Լեզուն» վերնագրով 15 երես: Յիշատակում ենք այդ աշխատութիւնը ոչ թէ այն պատճառով, որ նա մի առանձին կարեւորութիւն ունի աշխարհաբար լեզուի դատը պաշտպանելու մէջ, այլ այն պատճառով որ այդտեղ տիկին Տիւսար գրել է շատ տողեր, որոնց մէջ երևում է նրա առաջադիմասէր հոգին: Յայտնելով որ «հին նախապաշարունակների, հին գաղափարների, հին սովորութիւնների, հին շահերի» դէմ պէտք է պատերազմ մղուի, տիկին Տիւսար ասում է թէ աշխարհի մէջ ամեն ինչ շարժում է դէպի առաջ և չը պէտք է ժամանակ կորցնել, հարկաւոր է գնալ ժամանակի պահանջների ետևից: Բրօշիւրը հրատարակուած է յօգուտ «Դպրոցասէր Հայուհեաց» ընկերութեան և նուիրուած է նոյն ընկերութեան օրիորդներին: «Հայ կուսանք, չքնաղ ծաղկունք Հայ գարնան, դուք յոյսն էք, դուք ապագան էք. ձեզ աշխատութիւնը, ձեզ պատիւը» — այսպէս էր ասում նա իր ձօնի մէջ:

Բայց հայ կուսանքները ինչ կարող էին պատասխանել այդ հրաւերին: Նրանք իրանց գրութիւնը կարող էին հրապարակում դնել, Հայ կինը, դարերից ի վեր իրաւագուրկ մի էակ, ճնշուած տափակացած էր նախապաշարունակների տակ. եթէ հայ գարունն էր եկել, կարող էր հայ կինը այդ գարնան ծաղիլը դառնալ, քանի որ նա մի կաշկանդուած գերի էր: Գերի՝ հասարակական և ընտանեկան հասկացողութիւնների, գերի՝ իր ամբողջ անցեալի, որ նուիրագործել ու հաստատել էր թէ կինը իրաւունքների և պարտաւորութիւնների հաւասարութեան մէջ ոչինչ տեղ չունի:

Եւ տիկին Տիւսար, մէկը այդ հայ կուսանքներից, դուրս է գալիս բողոքելու իր երեք վէպերով. բողոքելու անարգարութեան դէմ, բողոքելու յանուն կանանց մարդկային իրաւունքների: Նրա առաջին վէպը, «Մայտա» անունով, լոյս տեսաւ 1883 թուականին և նրա համար անուն ստեղծեց մեր գրականութեան մէջ:

Վէպը գեղարուեստական գրականութեան այն ճիւղն է, որ ամենից քիչ բախտ ունեցաւ թիւրքահայերի մէջ: Մեր արևմտեան եղբայրները համարձակ կարող են պարծենալ որ մեզանից շատ առաջ են սկսել քաղաքակրթուել, առաջ գնալ գրական և կրթական ասպարէզներում: Մենք դեռ անշարժ ու անզգայ էինք, երբ նրանք աշխարհաբար լեզու մշակեցին, պարբե-

բական մամուլ հաստատեցին, թատրոն հիմնեցին, աշխարհիկ գրքեր էին տպագրում: Թիւրքահայերի մէջ երեան եկան հրապարակախօսներ, նշանաւոր բանաստեղծներ, հասարակական գործիչներ, աննման երգիծաբաններ, նոյն իսկ հեռադրներ. բայց վէպը չունեցաւ այնտեղ տաղանդաւոր ներկայացուցիչներ: Ի հարկէ ինքնուրոյն, հայկական վէպեր: Եւրոպական գրականութիւնից բազմաթիւ վէպեր թարգմանուեցան. բայց իբրեւ նուրոյն վիպագրող համարեա մի հատ մարդ չերևաց, որ հաւասար լինէր մեր Արտվեստին կամ Բաֆֆին: Ինչիցն է սա:

Իրանը, թիւրքահայերը, պատճառ են համարում այն գրական աղղղեցութիւնը, որի տակ ապրում ու մեծանում էին սերունդներ: Դա արեւմտեան Եւրոպայի բոմանտիկ ուղղութեան աղղղեցութիւնն է: Մի ուղղութիւն էր դա, որ զգացմունքների աշխարհում էր ապրում, չէր կապուած իրականութեան հետ, հիմնուած կեանքի դժուամենտների վրայ: Թիւրքահայերը գրել են վէպեր. բայց դրանց մեծամասնութիւնը կարելի է ամենայն իրաւունքով թարգմանութիւն կամ փոխադրութիւն համարել, այնքան բացակայում է այնտեղ հայի կեանքը: Ուսումնասիրել մեր իրականութիւնը, ոգևորուել նրանով, որոնք նրա մէջ հերոսներ, տիպեր, գուրս բերել դրանց կեանքի բնորոշ պայմանների մէջ—այսպիսի գործ չը կարողացան կատարել թիւրքահայերը: Եւ այդ պատճառով նրանց վէպերը դժգոյն ու անհոտ են, չիմծու, արհեստական, առանց խորութեան, առանց նոյն իսկ իդէայի: Մենք չենք ուղղում աւելի երկար կանգ առնել այս իրողութեան պատճառների վրայ. դրա համար հարկաւոր կը լինէր չօղափել շատ հարցեր: Ասենք միայն այն, ինչ մեր ներկայ տեսութեան հետ կապ ունի: Դա այն է, որ արեւմտեան գրականութեան մէջ վիպագրողի անուն ստացել է միայն Սրբուհի Տիւսարը (մեր խօսքը նորագոյն գրողների մասին չէ): Սա արդէն մի հանգամանք է, որ վկայում է հանգուցեալ վիպագրողի խոշոր արժանաւորութիւնների մասին:

Աւելացնենք այս հանգամանքի վրայ և այն, որ «Մայտայի», «Սիրանոյշի» և «Արաքսի» հեղինակը կին է, հայ կին, և երեւոյթը աւելի մեծ նշանակութիւն կը ստանայ: Հայ կինը գրում է այնպիսի վէպեր, որոնք կարգացում են ամեն տեղ հետաքրքրութեամբ, տպաւորութիւն են թողնում, հարցասիրութիւն են զարթեցնում: Մեր գրականութեան պատմութիւնը մինչև տիկին Տիւսար այսպիսի երևոյթ չէ ճանաչում. Պէշիկթաշլեանի աշակերտուհին առաջինն էր իր սեռի մէջ, որ այսքան պատուաւոր դիրք գրաւեց:

Բայց կայ և երրորդ նշանաւոր հանգամանք. XIX դարի

մեծագործութիւններից մէկն էլ այն շարժումն է, որ սկսեցին կանայք՝ մարդկային ընկերութեան մէջ հաւասար իրաւունքներ ձեռք բերելու համար։ Շարժումը սկսուեց Ամերիկայից. կանանց հարցը գնալով կարեւորութիւն ստացաւ. գեղեցիկ սեռը բողոքում էր այն նախապաշարմունքների դէմ, որոնք անքնակա՞ն դիրք են ստեղծել նրա համար։ Կինն էլ պիտի մարդ լինի. տղամարդը յափշտակել է նրա բոլոր իրաւունքները, ստեղծել է տիրապետողի դիրքը և լսել անգամ չէ ուզում որ ինքն էլ պարտաւորութիւններ ունի կնոջ վերաբերմամբ։

Ահա այդ ազատագրական շարժման արձագանքներն են, որ հնչում են տիկին Տիւսաբի վէպերի մէջ։ Վիպագրողը բողոքի ձայն է բարձրացնում ընկերական անիրաւութիւնների դէմ, բայց է անում կնոջ սիրտը, ցոյց է տալիս նրա տանջանքները, ցոյց է տալիս այն պայմանները, որոնցից այդպիսի տանջանքներ են ծնւում և պահանջում է որ հասկանան կնոջ, որ թոյլ տան նրան աղաատ լինել իր զգացմունքների մէջ, որ նրան չը դատեն հին փոսած նախապաշարմունքների տեսակէտից։ Սա էլ մի խոշոր նորութիւն էր մեր գրականութեան մէջ. լուսաւոր աշխարհներում նոր միայն սկսուած այդ մարդասիրական շարժումը հաղորդւում է և մեր կեանքին վէպի միջոցով։ Կինը ստրուկ է, գոչում է տիկին Սրբուհին. նա «շղթաններուն շաշիւնը լսելով ապրեցաւ մինչև ցարդ առանց երբէք զանոնք խորտակելու փորձն ընելու, նա կը ծնանի ստրուկ, կը մեռնի ստրուկ։ Մենք դեռ չը գիտենք թէ ինչեր կ'անէ կնոջ ազատագրութեան համար սկսուած կռիւը. բայց ապագայ պատմագիրը, քրքրելով այդ կռուի հանգամանքները հայերի մէջ, կը տեսնէ տիկին Տիւսաբին նրա սկզբում և կը տայ նրան այն տեղը, ինչ ունի մի Բիչեր-Ստուս սեամորթների ազատագրութեան պատմութեան մէջ։ Սրանով մենք չենք ուզում ասել թէ Տիւսաբի վէպերն էլ այն ազդեցութիւնն են ունեցել մեզանում, ինչ հռչակաւոր «Աղբար Թօմասի տնակը»։ Բայց ուրանալ չէ կարող ոչ էք որ տիկին Տիւսաբ առաջին պիօնէրն էր, առաջին կին-մարտնչողը իր ստրուկ սեռի բարօրութեան համար։

Կանանց հարցը ամբողջապէս ժամանակի առաջադիմական հասկացողութիւններից ճագեց. նա կը յաղթէ, երբ նրան կաջողութի ջախջախել հին գաղափարներն ու նախապաշարմունքները։ Այստեղից արդէն պարզ է որ կնոջ ազատագրութեան գինուորները պիտի տոգորուած լինեն առաջադիմական գաղափարներով, լինեն ժամանակի նոր, թարմ հասկացողութիւնների մարդիկ։ Տիկին Տիւսաբ զուրկ չէր այդ գաղափարներից, այլապէս նա չէր էլ կարող կանանց դատի պաշտպանը հան-

գիտանալ: Յայտնի է թէ՛ որքան աւանդապահ է կիներ առհասարակ և հայ կիներ մասնաւորապէս: Ուստի զարմանք են ազդում ընթերցողին տիկին Տիւսաբի գրած շատ տողերը: Օրինակ հէնց սրանք.

Կրօնքն հարստահարութեան և տանջանաց գործիք դարձած է. զոր օրինակ խիղճն ազատ չէ, և ոչ իսկ միտքը, սիրտն ու գործողութիւնը: Խիղճը, միտքը, սիրտն ու գործը ազատ մարդը կը ձևացնեն, և ազատ մարդը դարերէ ի վեր իւր ազատութիւնը կը գոհէ կարգ մը մարդոց որ կանոնանի կղեր, և սա կը մտցնէ մարդն երկաթեայ շրջանակի մէջ: Մարդիկ այս անձով սահմանին մէջ կը խլրտին զիրար վանելով, բաղխելով, ատելով, վիրաւորելով. ի խաւարին իրարու վրայ թաւելելով, զիրար կոխկռտելով, մեռցնելով («Մայտա», եր. 57):

Չը կայ յաղթութիւն առանց կռուի: Եւ տիկին Տիւսաբ մի վայրկեան անգամ չէ վարանում այս պարզ ճշմարտութիւնը հայ կանանց յանձնարարելու: Նա դրուատում է մաքառումը՝ իրաւունքներ ձեռք բերելու համար, հրաւիրում է չընկճուել հասարակութեան սահմանած կարգերի տակ. նահատակուել, բայց չը հպատակուել անարդարութեան: Անկախ, ազնիւ աշխատանքը կ'ազատէ կնոջը ստրկական հպատակութիւնից, կը տայ նրան պատուաւոր դիրք հասարակութեան մէջ:

Ահա ինչ հանգամանքներ էին միացած՝ տիկին Սրբուհու համար գրական անուն ստեղծելու: Բայց նա վիպագրող է: Ուստի պէտք է պատասխանել և այն հարցին, թէ ինչպէս էր նա իբրև վէպ ստեղծագործող, իբրև գեղարուեստագէտ:

Այստեղ արդէն նոյն իսկ շատ ներողամիտ քննադատն էլ չէ կարող դախնիներ յատկացնել տիկին Տիւսաբին: Ինքնուրոյնութիւն չը կայ նրա վէպերի մէջ: Մտքեր շատ կան, բայց այդ մտքերը չեն բղխում վէպերի մէջ կատարուող գործողութիւններից, այլ դրուած են իբրև քարոզներ, որոնք ոչինչ կապ չունեն պատմութեան հետ: Տիկին Տիւսաբ լաւ դատողութիւններ անող է, փիլիսոփայական խորհրդածութիւններ շատ է սիրում, բայց թոյլ է իբրև ստեղծագործող: Շինծու, զիմազուրկ են նրա հերոսները. ոչ լաւ մշակուած զիմագներ, ոչ բնաւորութիւն, ոչ հոգեբանութիւն չէք գտնի նրա վէպերի մէջ: Գործում են կամ անպայման մաքուր, իդէալական անձեր, կամ սարսափելի, փրկացած հրէշներ: Հեղինակը սիրում է բարդ, մանուածապատ ինտրիգներ և արհեստական դրութիւններ: Եւ ամեն ինչ կարծես շարժում, գործում է օդի մէջ. չը կայ իրականութիւն, չը կայ արևի լոյս, կեանքի ճշմարտութիւնը չէ երևում գործողների և գործողութիւնների մէջ: Դա պոլսական վէպերի ընդհանուր պակասութիւնն է, բոմանտիկ ուղղութեան խիստ դրօշմ

է. երգել, ողբալ, խօսել, բայց ոչ նկարել, ոչ կեանք պատկերացնել:

Տիկին Տիւսաբ շատ միամիտ է այն կեանքի վերաբերմամբ, որից պատկերներն ու գաղափարներն է դուրս հանում: Կարգում էք նրա վէպերը և ձեր աչքի առջև կանգնած է մի հեղինակ, որի համար կարծես խորթ, օտար է այդ կեանքը. կարծէք այդ կեանքի մէջ նա ինքը չէ ապրել, սնմիջապէս տըպաւորութիւններ չէ ստացել, այլ լսել է մանրամասնութիւններ մի ուրիշից և պատմում է իր լսածները: Այդ արհեստական դրութիւնը, ի հարկէ, հետևանք է այն չրջանի, որի մէջ ապրում էր տիկինը: Բայց չրջանն է դա, որ գործ ունի աւելի օտար ազգերի կեանքի հետ, քան բուն հայ ժողովրդի, նրա առօրեայ կեցութեան հետ: Բարձր աստիճանին յատուկ է մի սաստիկ նախապաշարմունք իր ազգի ընդունակութիւնների, բարոյական յատկութիւնների վերաբերմամբ. բարձր խաւերը մի տեսակ արհամարհանքով են նայում դէպի ցած: Թէև տիկին Տիւսաբ սիրում է իր ազգը, թէև հայ կնոջ պարտաւորութիւններից գլխաւորը համարում է ազգին, նրա տանջանքներին ու ցաւերին նուիրուելը, բայց և այնպէս, նա զուրկ չէ դասակարգային արհամարհանքից: Իր վէպերի մէջ նա շատ անգամ է դիմում օտար ազգերին, վերցնում է նրանցից հերոսներ և դնում է իր վէպերի մէջ՝ ցոյց տալու համար ազնուութեան, բարեխղճութեան օրինակներ: Այսպէս, «Միբանոյշի» մէջ հանդէս է բերուած մի իտալական ընտանիք իբրև ընտանեկան համաձայնութեան, սիրոյ և անձնագոհութեան տիպար:

Այս դասակարգային նախապաշարմունքը աւելի ևս արհեստականութիւն է հաղորդում նրա վէպերին: Նախապաշարմունք երևում է նոյն իսկ լեզուի վերաբերմամբ: Յայտնի է որ «Մայտան» տիկին Տիւսաբ գրել է նախ ֆրանսերէն: Որքան և լաւ իմանար նա այդ լեզուն, բայց յայտնի է որ գեղարուեստական ստեղծագործութիւնը օտար, ոչ մայրենի լեզուով չէ կարող ունենալ ինքնատիպ, ուժեղ գործի յատկութիւններ և ամենալաւ դէպքում նա կը թողնէ մի աջող թարգմանութեան տպաւորութիւն:

Վէպերի նկարագրական մասին դիմելով, մենք պիտի խօստովանենք, որ տիկին Տիւսաբ ունի շատ մեծ ձիրք սրտի զգացմուցքները նկարագրելու մէջ: Վիշտ, թշուառութիւն, արտասուք, մանաւանդ մահ նկարագրելիս նա ցոյց է տալիս մեծ ոյժ, գոյների հարստութիւն ունի, եռանդոտ ու ազդու է: Պէտք է ասել որ այս ընդունակութիւնը առհասարակ յատուկ է թիւրքահայ գրողներին, մանաւանդ այն չրջանում, երբ զարգանում

էր տիկին Տիւսաբի գրական ճաշակը: Մենք տեսանք որ Պէշիկ-թաշեանի բանաստեղծութեան մէջ տխուր, մեղամաղձոտ, ողբերգու շեշտերն էին ամենից շատ ազդում Սրբուհու վրայ. և նրալիսի յափշտակութեամբ է նա խօսում այդ լացացնող, սիրտ ձմրող բանաստեղծութեան մասին: Մի ուրիշ նշանաւոր թիւրքահայ բանաստեղծ, Պետրոս Դուրեան, գերեզմանների, մահուան երգիչ էր: Տիկին Տիւսաբն էլ մէկն է տխուր, մեղամաղձոտ, արտասուող բանաստեղծութեան ներկայացուցիչներէից:

Խոր, անկեղծ է այդ լալկան շեշտը, նա գալիս է հեղինակի սրտի միջից: Տիկին Տիւսաբ կեանքի մէջ էլ մի վերին աստիճանի զգայուն, փափկասիրտ կին էր: Նրա ընտանիքում պատահում է մի դժբախտութիւն. ծաղիկ հասակում վախճանւում է նրա աղջիկը, Դօրին: Ի՞նչ է անում վշտերի երգչուհին: Հարուածը բոլորովին չմեղմում է նրան, բոլորովին խորտակում: Նա կտրւում է աշխարհից, փակւում է իր տան մէջ, ոչնչացնում է իր գրական աշխատութիւնները, նա ինքն էլ մեռած է և միայն մի բան գիտէ—պաշտել իր աղջկայ գերեզմանը: Մայրական սիրող և տանջուող սիրտը հարկադրում է նրան կաթոլիկութիւն ընդունել, որպէս զի մեռնելուց յետոյ պառկէ իր աղջկայ հետ մի գերեզմանում, միանալ նրա հետ յաւիտեանականութեան մէջ: Այսպէս էր Պէշիկթաշեանի տաղանդով սնուած, նրա գաղափարները մինչև վերջը պաշտած հայ բանաստեղծուհին...

Նա մեռաւ, բայց նրա անունը չի մոռնի մեր գրականութեան մէջ:

Քանի որ մեր խօսքը գրող հայուհու մասին է, չը մոռանանք, իբրև տխուր վերջաբան, լոյս հանել մի հանգամանք: Թիւրքահայերի մէջ տիկին Տիւսաբ մի անհատական երևոյթ չէ. այնտեղ կան և կը լինեն իրանց մայրենի լեզուին տիրապետող հեղինակ կանայք: Այժմ ապրողներից յիշենք տ. Զապէլ Տօնելեանին. նա այնքան հմուտ է հայերէնի մէջ, որ նոյն իսկ քերականութեան դասագիրք էլ է կազմել: Նա գրում է վէպեր, հրապարակախօսական յօդուածներ:

Աչքներս դարձնենք արեւմուտքից արեւելք. նայենք մեզ, ուսանայի՛ր: Մենք չը խօսենք. հանգուցեալ Նալբանդեանը մեր փոխարէն հնչեցնում է իր տխուր երգը.

Բայց մեր կանայք... Եւր Նղիշէ...

Լ.